

Анатоль КАЗЛОУ

Анатоль КАЗЛОЎ

ДАКУМЕНТ З ЖЫЦЦЯ

На прыкладзе рамана

Андрэя Мрыя «Запіскі Самсона Самасуя»

Шмат наламалана дзід у спрэчках аб прадмеце сатыры, яе спецыфікі. У свой час Мікалай Гоголь з непрыхаванай горыччу зазначыў: «Перш за ўсё, чаму вы кожны раз забываеце, што прадмет камедыі і, наогул, сатыры — не годнасьць чалавека, а нікчэмнае ў чалавеку, што чым больш выстаўляе яна нікчэмнае нікчэмным, агідным, чым больш яна ўзбунтавала і прывяла ад яго ў замяшанне гледача, тым больш яна споўніла сваё прызначэнне». Разам з тым у народзе широка бытуюе маральнае паняцце: грэх смяяцца над хваробай, а тым больш здзекавацца. Гэтага пазбягалі спакон веку.

Дадзены імператыў слушны, але ў ім падвойнасць, быццам у таго ж двухдоннага куфра. Па-першае, ніхто ніколі не смяяўся з недахопаў, хвароб асобных людзей. Тых, хто, як кажуць, пакрыўджаных Богам. У славян, ды і не толькі, «блаженныя» карысталіся павагай, якая межавала са страхам. Яны ўспрымаліся «прапрокамі» свайго часу. Фізічныя недахопы чалавека не выклікалі і не выклікаюць смеху. Ім спачуваюць. Па-другое, нельга не смяяцца з «хвароб», народжаных у грамадстве: дэградацыя асобы, маральнае падзенне, кар'ерызм, бюракратызм і г. д. Над усім адмоўным, што мае чалавек і грамадства. Няхай і гучыць крыху парадаксальна, аднак, як вядома, з прагрэсам заўсёды крочыць у нагу рэгрэс.

Адбылася Каstryчніцкая рэвалюцыя — нарадзіўся савецкі бюракрат, пабудавалі сацыялістычнае грамадства — масавыя рэпрэсіі, тысячи лагераў, мільёны загінулых. І тут уznікае слушнае пытанне: а ці можна было б усяго гэтага пазбегнуць, дзякуючы своечасоваму выкрыццю, у тым ліку і ёмкаму слову сатырыкаў? Адназначна адказаць цяжка... Тым не менш выкрыць так званы вянец з бюракратызму змог у беларускай літаратуры Андрэй Мрый, які стаў ахвярай рэпрэсіўнай машины сталінізму.

Творчасць А. Мрыя поўнасцю адпавядала дадзеным запатрабаванням, з'яўлялася у свой час як бы праграмай, узорам для развіцця сатырычнага жанру ў нашай літаратуры. Дыягназ хваробы грамадства пісьменнік змог паставіць беспамылкова — кар'ерыстычны бюракратызм. Вызначыў А. Мрый і сімптомы, вірус, з якога яна пачынаецца. Галоўнае — прымітывізм, неадукаванасць, прыстасавальніцтва, абыякаласць адказных асоб у падборы кадраў. Гэты своеасаблівы букет бюракратызму можна даволі доўга працягваць і папаўняць адпаведнымі «вартасцямі».

Выкарыстанне сатыры ў любы час і перыяд дазваляла пазбавіцца негатыўных з'яў, ускрыць балочыя, гнойныя пухіры на здаровым целе грамадства. Што і рабіла літаратура бяскройна.

Бялінскі высока цаніў гэтую асаблівасць сатыры. Ён пісаў, што шляхам высмейвання «пазт служыць усяму высокаму і прыгожаму, нават не ўспамінаючы пра іх, а толькі праўдзіва паказваючы з'явы жыцця, якія па сваёй сутнасці процілеглыя высокаму і прыгожаму, — іншымі словамі: шляхам адмаўлення дасягаючы той самай мэты, толькі часам яшчэ больш пэўна, якой дасягае і пазт, што выбраў у якасці прадмета сваіх твораў выключна ідэальны бок жыцця».

Немалаважную ролю ў сатырычным творы адигryвае канфлікт. А сутнасць і адметнасць яго ў тым, што найбольш эфектным і тыповым з'яўляецца сутыкненне адмоўных персанажаў з адмоўнымі. Але ступень адмоўнасці не заўсёды аднолькавая ў розных персанажаў. Так, Самсон Самасуй па сваёй адмоўнасці велічыня, так бы мовіць, нумар адзін у «Запісах...». Ён ва ўсім негатыўным як бы дасягнуў поўнага росквіту і сталасці. А вось астатнія, другасныя персанажы «носяць» у сабе не поўны кантакт бюрократызму, а толькі асобныя прыкметы і рысы. Аднак у перспектыве могуць наблізіцца да Самасуя, а то і перарасці яго. Іх віна ў тым, што яны патураюць Самасую, aberagaюць яго, ствараюць прыдатную глебу для яго росту і развіцця.

Нельга сказаць, што героі «Запісак ...» т. Сом і т. Лінь яўнай бюрократы, але ўсе яны носьбіты бюрократызму. Сітуацыя, якая склалася, галоўным героям бачыцца так: «Цяпер супраць мяне кампанія ўзнялася. Кажуць, я падарваў свой аўтарытэт. Т. Сом шукае прычыны, каб мяне прыстойна спіхнуць. Лін напісаў (думаю, што ён) карэспандэнцыю ў газету, дзе падрабязна змясціў маю біографію і маю чыннасць за апошнія тры месяцы. Факты ўсе ўзяты з жыцця, але як яны пададзены, як асветлены, як ілюстраваны і каменціраваны? Усё пададзена пад злачынным соусам, каб знішчыць мяне. Я таксама не маўчу. Таксама пішу ва ўсе газеты і даводжу: Лін ёсць растратчык і белагвардзеец, а Крэйна ёсць Афелія, якую трэба накіраваць у савецкі манастыр... Ат! Пройдзе ўсё, а я застануся».

У дадзеным выпадку мы назіраем сатырычны канфлікт, не заснаваны на сутыкненні дыяметральна супрацьлеглых герояў — адмоўнага са станоўчым. А. Мрый, відаць, не ставіў перад сабою мэту — паказаць трохумфальную перамогу станоўчага над адмоўным. Ён разумеў, што такі шлях у сатырычным творы быў бы надзвычай прымітыўным і спрошчаным. Наадварот, пісьменнік паказвае паступовы рост Самасуя, рух яго па службовай лесвіцы, паспяховае пераадольванне невялікіх цяжкасцей у Самсонавай рабоце «на ніве культуры». Галоўны жыццёвы лозунг самасуеўшчыны «Ат! Пройдзе ўсё, а я застануся» быў асноўным у бюрократаў. Для раскрыцця і высмейвання яго спатрэбілася няспешнае, паступовае даследванне такога сацыяльнага зла, разумення яго сімптомаў і, урэшце, пастаноўка дыягназу і метадаў лячэння хваробы.

Ствараючы «Запіскі...», А. Мрый ішоў у адным рэчышчы з Ільфам і Пятровым. Яны таксама добра разумелі, што бюрократ, якім бы закаранелым ён не быў, пры мінімальнай абароннай мімікрай зможа схавацца ад праクторскага нагляду або пераследу, бо, як адзначае Л. Яршоў, «няма такога артыкула, па якім бы прыцягвалі за раўнадушша <...> сатырыкі, не перадаючы сваіх паўнамоцтваў суду і праクратуры, імкнуліся знішчыць зло смехам». І далей: «Вось чаму прыём абліччына-праскрыпцыйных спісаў, у форме якіх іншымі аўтарамі добрасумленна пералічваліся ўсе нядобрыя дзеянні адмоўнага героя, яны замянілі сацыяльна-псіхалагічным аналізам харектару».

Менавіта гэты шлях упадаў і ішоў ім А. Мрый. Мяшчанства, карыста-любства і кар'ерызм Самасуя аўтар выкryвае не толькі ў сферы ідэалогіі, культурнай дзеяннасці, а і ў бытавым асяроддзі праз яго схільнасці. Тым самым творца даследуе сацыяльныя і псіхалагічныя карані самасуеўшчыны. Самсон жыве «нутром», і ў той жа час ён неадольна жадае ўмацавацца на сваёй пасадзе, знайсці аднадумцаў, тых, хто падтрымлівае, каб у далейшым прагравацца ў «вышэйшыя сферы».

А. Мрый дзякуючы свайму вялікаму майстэрству глыбка раскрывае не толькі ўнутраны свет Сасмсона Самасуя, а і дазваляе спасцігнуць сутнасць усяго раённа-бюракратычнага апарату. Можна сказаць, мы трапляем у «святая святых» — бюракратычны кокан. І самае выдатнае і здзіўляючае, што гідам пры гэтым з'яўлецца не хто іншы, а сам носьбіт бюракратычнай ідэалогіі. Ён праз сваю прыродную недалёкасць з адкрытым жаданнем дэкламуе сваю жыщёвую пазіцыю, погляды і адносіны да непасрэдных абавязкаў. Смешна? Абсурдна?

Камічна гэта або трагічна? Спачатку цяжкавата з'арыентавацца ў гэтых перапляценнях. І тут нічога дзіўнага. Раман «Запіскі...» увабраў у сябе ўсе пералічаныя асаблівасці сатырычнага жанру.

Яшчэ Арыстоцель у «Паэтыцы» сцвярджаў, што «сатырычны ўяўленні — калыска трагедыі». Калі глядзець аб'ектыўна і ўсебакова на вобраз Самсона Самасуя, то ў першую чаргу кідаецца ў очы камічнасць яго, але ёсьць у гэтай камічнасці і зерне трагізму. Самсон да немагчымасці сатырычны, абсурдны як дзеяч ідэалагічнага кірунку, як носьбіт і распаўсюджвальнік культуры ў адным з забытых і глухіх раёнаў Беларусі. З другога боку, гэта заключае ў сябе трагізм нацыі, трагізм народа, а ўрэшце, і трагізм асобы Самсона Самасуя.

У галоўнага героя душа з дэфармаваным светаўспрыманнем. Яго жыщёвая прэтэнцыёнасць беспадстаўная, а дэградацыя натуры непазбежна прывядзе да трагічнага канца. Такое вырашэнне формулы, закладзенай у творы, абавязковае. Да гэтага змушае, прыводзіць любога значнага пісьменніка жорсткая рэчаіснасць быцця. Чалавек заўсёды параджае думкі (якімі б яны ніzkімі, ці, наадварот, высокімі ні былі) з асабістага болю, і ў іх пераплецена ўсё, што ў чалавеку ёсьць: кроў, пакуты, сумленне, весялосць, лёс, агонь і сэрца, і нарэшце, нейкі фатум, прадвызначанасць, высокае і нізкае, камічнае і трагічнае, асабістое і грамадскае і г. д. Пералічаныя спалучэнні з даволі розных паняццяў не выпадковыя. Яны сутнасць любога чалавека. Чалавека як стварэння прыроды, як стварэння космаса і Бога. Сцвяржаючы гэта, яшчэ не значыць адрывацца ад матэрыялістычных пазіций і набліжацца да ідэалізму.

Самсон Самасуй — асоба, але асоба, у якой чалавечыя пачаткі заменены інстынктыўна-жывёльнымі, падсвядомымі. Тым самым мы набліжаемся да трактоўкі чалавека з пункту гледжання Фрэйда. І Самасуй найлепшая ілюстрацыя гэтаму.

Паспрабуем задацца пытаннем: што з'яўлецца асноўным штуршком у жыцці Самсона? Адказ знайсці лёгка і проста. Па-першае, страўнік. Калі ты начальнік пры «партфелі», то табе ўежна і ўлежна. Гэта чыста фізіялагічнае паняцце і трактоўка образа. Палітычна-сацыяльнае ўспрыніцце Самасуя зноў-такі простае. Сам час, гісторыя далі магчымасць і шанс узабрацца яму (цэлай плыні такіх, як ён) на грэбень хвалі.

А. Мрый, магчыма, падсвядома імкнуўся зразумець феномен галоўнага героя «Запіскі...» не толькі з сацыяльна-псіхалагічнага, ідэалагічнага і фізіялагічнага боку.

Вось якой думкі пра Самсона Самасуя яго лепшы сябар настаўнік Торба: «У цябе ўсё мужыцкае, а пуза панскае!» А той і не збіраецца адмаўляцца, што гэта так: «І праўда! — думаю я і хачу высветліць прычыны гэтага. Знаходжу толькі адно тлумачэнне для гэтай дыспрапорцыі: прырода вядзе з майм целам гандаль — яна дае мне сыр, масла, хлеб, розныя іншыя карысныя ферменты (не ведаю, ці можна так гаварыць: у мяне нейкі пал да чужаземшчыны). У замену за гэта прырода адбірае у мяне зусім не вартыя для меня рэчы, за якія ніхто і шэлега гарэлага не дасць. І вось гэты гандаль з прыродай выклікае ў мяне такую пярэстую разнастайнасць маіх настроў, эмоций, хаценняў, жаданняў, перажыванняў».

Навідавоку так званы «гандаль» з прыродай. Магчыма, з гэтага боку і трэба падыходзіць да разумення панаваўшага ды і пануючага бюракратызму, кар'ерызму. Інтынктыўная дзейнасць, жыццё па «страўніку», як вядома, цалкам характэрна для чалавека, які знаходзіцца на больш ніzkай, прымітыўнай ступені асабістага развіцця. А менавіта такім чалавекам і з'яўляеца Самсон Самасуй. Але, разам з тым, у яго востра развіта прыроднае адчуванне, па сутнасці нюх на тое, дзе будуць больш поўна і надзейна задавальняцца яго прасцейшыя фізілагічныя запатрабаванні.

І гэта яскрава відаць з самага пачатку, калі Самасуй прызнаеца: «Каб мы ведалі ўсе дробязі жыцця якой-небудзь казюркі, мы шмат якіх памылак маглі бы не зрабіць! Вось я пішу свае запіскі. У іх буду гаварыць аб дробязях свайго жыцця: як я з бацькам пасварыўся, як паехаў я шукаць свайго шчасця, як хацеў там пашыраць сваё фізічнае Я і як з гэтага нічога не выйшла. Сам я не надаю ўсяму гэтаму вылікага значэння».

Спецыяльная завостранасць на фізічных, біялагічных, фізіялагічных асаблівасцях галоўнага героя «Запісак...» дазволіла А. Мрыю больш поўна, без абмежавання і ў гіпербалізаванай форме раскрыць нікчэмную сутнасць замаскіраванага бюракрата-прымітыва. А. Мрый не ставіцца абыякава да камізму становішча і сітуацыі. Рух сюжэта ў «Запісках...» адбываецца дзякуючы супрацьлегласцям паміж «так» і «не». Самсон нас запэунівае ўсім тонам сваёй споведзі, што менавіта так, як ён робіць, і трэба ўспрымаць усё. Тут зноў-такі сатыра быццам спараджае трагізм. Але трагізм гэты прыхаваны.

Для поўнага разумення асобы Самсона Самасуя не трэба адкідваць або пакідаць па-за ўвагай ні адзін элемент (псіхалагічны, фізіялагічны, сацыяльны, гістарычны, маральна-этычны і г. д.) — усё тое, што ў сукупнасці і складае чалавечую натуру, бо, як вядома, сатыра і гумар, калі яны прэтэндуюць на стварэнне шырокага, шматграннага малюнка жыцця, не вычэрпваюцца толькі адным відам камічнага, а ўключаюць у сябе рознабаковыя формы мастацкага ўспрымання рэчаіннасці. У такім выпадку становіцца зразумелай і наступнай асаблівасць сатыры, якая адрозніваецца ад «проста смешнага» тым, што ў ёй (сатыры або гумару) камічнае заўсёды ўскладнена рознымі эмацыянальнымі адценнямі.

Узнікае заканамернае пытанне: ствараючы «Запіскі...», узводзячы вобраз Самсона Самасуя, ці ставіў перад сабой такую задачу А. Мрый? Мо мэта ў яго была куды больш простая: выкрыць вострым сатырычным словам зараджэнне самасуеўшчыны, камандна-бюракратычнай сістэмы. А таму не трэба шукаць ніякага спачування, трагізму ў вобразе Самсона.

Сапраўды, пры павярхойным чытанні рамана такія думкі ўзнікаюць, але больш дэталёвае азнямленне з творам прыводзіць да адваротнага меркавання. Ды, урэшце, гэтага патрабуе і сам сатырычны жанр. Л. Яршоў, характарызуючы сатырычныя творы пісьменнікаў 20-х гадоў, адзначае, што «у сатыры мудрагеліста спалучаюцца яхідная іронія і адчуванне чалавечага спачування, насмешкі і глыбокае пранікненне ў тайны чалавечага сэрца, вяселле і сум, тэндэнцыйнасць і строгая аб'ектыўнасць, лірычны пафас і навуковы анализ».

У «Запісках» часам узнікае яшчэ адно даволі цікавае пытанне, на якое хочацца знайсці адказ: ці разумеў Самсон Самасуй усю абсурднасць, нават пэўную ненармальнасць сітуацыі, пачынаючы пісаць свой «неўміручы твор», які на думку аднаго з персанажаў рамана настаўніка Мамона, «будзе перакладзены на німецкую, ангельскую, французскую і нават готэнтоцкую мовы?!» Калі, па праўдзе кажучы, такое пытанне можна ставіць непасрэдна да жывой асобы, а не да літаратурнага вобраза. Аднак, наколькі вядома з асабістага прызнання А. Мрыя ў лісце «Другу працоўных Іосіфу Сталіну», Самсон Самасуй меў прататып. Ім быў старшыня Цэнтральнага бюро краязнаўства БССР, дзе працаваў інструктарам

А. Мрый. Тыповыя рысы Самасуя (камфанабэрыя, зазнайства, безапеляцыйнасць, самалюбства) спісаны з Казака. У Самасуі ўсе пазнавалі Казака і часта смяяліся з яго партрэта, нават называлі Самасуем, бо роля старшыні ЦБ краязнаўства да Казака стасавалася як анекдот.

Самсон Самасуй, вядома, не мог здагадацца, што яго «мемуары» абсурдныя. Дзякуючы ўзмоцненнай гіпербалізацыі А. Мрый стварыў магутнейшую па сваёй сатырычнай глыбіні пародыю на бюракрата і бюракратызм у цэлым. Пісьменнік спасцігнуў, як гаварылася вышэй, жывёльную сутнасць чалавека — Самасуя, у якім зноў жа лёгка знайсці матывы Фрэйда, выкладзеныя ў кнізе «Псіхалогія пазасвядомага», дзе арыгінальна аналізуецца душэўнае жыццё чалавека. Мы можам дапусціць і дапускаем магчымасць знаёмства А. Мрыя з работамі Зігмунда Фрэйда, якія на рускай мове выходзілі ў Расіі як да рэвалюцыі, так і ў першыя паслярэвалюцыйныя гады. Яны карысталіся поспехам не толькі ў спецыялістаў-псіхолагаў, але і ў настаўнікаў, дзеячаў культуры.

Спалучаючы добрыя і дрэнныя элементы чалавечай асобы, кампануючы вобраз галоўнага героя з назіранняў са штодзённага жыцця, А. Мрый змог стварыць, кажучы словамі Сяргея Грахоўскага, «праўдзівы дакумент жыцця», за што яму «...інкрымінавалі паклён на савецкую рэчаіснасць і прадстаўнікоў улады, такіх як Самасуй, Торба, Сом, Мамон.

Пісьменнік у самым зародку ўбачыў перааджэнне мешчаніна, сквапнага хапугі ў небяспечную сілу, якую мы выкарчоўваем па сённяшні дзень...».